

НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКА УГОДА ПРО ЕВАКУАЦІЮ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК ВІД 5 ЛЮТОГО 1919 Р. ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У ПРОЦЕСІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Павло САЦЬКИЙ,

кандидат історичних наук,
асистент кафедри політичної історії
Київського національного
економічного університету

У статті аналізується німецько-польський договір 5 лютого 1919 р., укладений представниками командування німецькими окупаційними військами на території колишньої Російської імперії та представниками командування польськими військами, про сприяння польської сторони у виведенні з території колишньої Росії німецьких військ та вступ на ці території польських для боротьби з більшовизмом. Оцінюється значення договору в українських державницьких процесах 1918-1919 рр.

Громадянська війна на українських територіях, котра розгорнулася наприкінці 1918 р., привернула увагу держав Антанти до питання статусу українських територій держав Антанти. У грудні 1918 р. Антанта готувалася до розташування своїх військ і направила до Києва свого дипломатичного представника, питання акредитації котрого було складним, зважаючи на хиткі політичні позиції уряду гетьмана П.Скоропадського й боротьбу проти його влади повстанського руху під керівництвом С. Петлюри і В. Винниченка. Питання врегулювання статусу українських етнічних територій актуалізувалося наприкінці 1918 р., у контексті завершення Першої світової війни та підготовки мирної конференції. Українське питання у процесі становлення системи повоєнного устрою світу тісно перепліталось із проблемою майбутнього Німеччини на міжнародній арені та німецьких збройних сил, оскільки вони контролювали ситуацію на українських територіях. Вирішальну роль для врегулювання статусу українських територій на мирній конференції відіграло й питання відродження польської державності. Тому чільне місце у процесі врегулювання міжнародного статусу територій УНР (колишньої Української держави) мав німецько-польський договір від 5 лютого 1919 р. та його політичні й правові наслідки.

Для осмислення значення цього договору у врегулюванні статусу українських територій в системі міжнародних відносин у складний період її повоєнного врегулювання слід проаналізувати такі його складові, як: статус українських територій після офіційного завершення Першої світової війни й початку роботи мирної конференції у Парижі; статус німецьких військ на українських територіях; процес становлення польської державності; польсько-німецькі відносини і вплив їх на питання статусу українських територій.

Процес становлення української державності та статус територій України досліджували українські автори – очевидці й учасники подій, зокрема А. Марголін [11], дипломат УНР, представник Директорії УНР на Версальській мирній конференції, також іноземні дослідники історії гро-

мадянської війни та становлення СРСР, наприклад, Р. Пайпс [17] та А. Адамс [18]. Радянськими істориками будь-які правові чи військові дії іноземних держав щодо українських територій розглядалися як інтервенція, як спроби перешкодити вільному волевиявленню народів. Західні дослідники розглядали національні уряди на українських територіях як спроби утворення суверенної держави. Намірам цих урядів завадило нехтування їхніми прагненнями з боку країн-переможниць у Першій світовій війні, внаслідок чого ці уряди не витримали військового і політичного тиску з боку Радянської Росії. Особливе місце займають роботи українських дослідників, присвячені політичним процесам на українських територіях у 1918-1919 рр. [16]. Основна увага в них приділена позиції країн Антанти щодо української державності. Але ставлення Німеччини та відновленої Польської держави у 1919 р. до статусу українських територій потребує дослідження.

Україна була інтегрована у систему міжнародних відносин із укладенням УНР мирного договору із країнами Четверного союзу в Брест-Литовську. Також на українських територіях було дислоковано німецькі та австрійські війська. Статус та майбутня доля армій країн Четверного союзу мала врегулюватися на мирній конференції після капітуляції останніх у Першій світовій війні 11 листопада 1918 р. Крім того, на українських територіях перебувала частина колишньої армії Російської імперії. Ці війська мали розглядатися саме як союзницькі війська, до котрих країни Антанти мали певні зобов'язання [1, 298-300].

Німецько-австрійські війська на українських територіях мали розглядати ці військові підрозділи як союзницькі війська держав Антанти, котрі прийняли капітуляцію армій Центральних держав. Це мало позначитися на статусі німецько-австрійських військ на українських територіях. Залишки колишньої російської армії, котрі не було охоплено підпорядкуванням урядам, які уклали мирні договори із країнами Четверного союзу (УНР, Радянська Росія), дислокувалися на українських територіях, котрі не перебували під юрисдикцією уряду УНР.

Слід було визначити правовий статус українських військових підрозділів, котрі на початок 1919 р. були підпорядковані Директорії УНР. У цьому контексті слід враховувати факт влиття до складу армії УНР підрозділів УГА, статус якої міг розглядатися у контексті її формування урядом Австро-Угорщини. Ці війська могли бути прирівняні до австро-німецьких військ, котрі перебували на українських територіях згідно Брест-Литовського договору, адже після виходу з території України австро-німецьких військ мало бути чітко оформлене передавання військової влади. Про важливість контролю за передаванням військової влади наголошував посол Української держави В. Липинський у своєму листі міністру закордонних справ П. Дорошенку [9]. Після злиття УГА з армією УНР підрозділи галичан вели бойові дії переважно на польському фронті, хоча частина діяла і на фронті проти більшовицьких військ. Країни Антанти були мало поінформовані щодо галицьких військ, їх складу та політичного статусу [7, 23-24]. Відповідно, для з'ясування статусу УГА країни Антанти могли розглядати її як армію, чие командування капітулювало у Першій світовій війні, враховуючи, що Українська Національна Рада у Східній Галичині намагалася до початку роботи міжнародної мирної конференції зберігати стосунки із австрійським урядом, розраховуючи на те, що він представлятиме українські інтереси на конференції [10].

Вступ на українську територію Червоної Армії, підпорядкованої РНК Радянської Росії, ускладнював політичну ситуацію, бо ця армія була сформована державно-політичним утворенням – правонаступником колишньої Російської імперії на основі армії цієї держави [12, 91]. Але, зважаючи на Брест-Литовський мирний договір, Радянська Росія та її Червона Армія опинилися поза правовою базою стосунків з країнами Антанти. У цьому договорі були закладені деякі політико-правові позиції Російської імперії до Першої світової війни на міжнародній арені, особливе значення мала економічна частина цього договору.

Українські території могли розглядатися на початку 1919 р. як окуповані німецько-австрійськими військами, а уряди на цих територіях, створені в період перебування на цих територіях окупаційних військ, колабораціоністськими, відповідно легітимними, лише на період перебування німецьких військ на цих територіях, за згодою із командуванням військ країн Антанти та тимчасової дії Брест-Литовського договору із УНР. Статус Директорії УНР на українських територіях юридично було підкріплено угодою між її представниками та командуванням німецьких військ, згідно з нею було визнано Директорію УНР повноважним урядом в рамках Брест-Литовського договору [5]. Німецьке командування на українських територіях запевняло, що німецька окупаційна військова влада буде боротися і з більшовицьким підпіллям [2, 55]. Малось на увазі, що вони робитимуть все, щоб не виникало на контрольованих ними територіях нелегітимних владних утворень до моменту впорядкування на міжнародній мирній конференції статусу цих територій.

Деякі корективи у політичну ситуацію та процес врегулювання статусу українських територій

після завершення Першої світової війни вніс процес створення Польської держави. За території, які повинні були увійти до складу відновленої Польської держави, поляки прагнули визнання з боку країн Антанти Східної Галичини з містом Львовом. Оскільки Польська держава відновлювалася на основі колишніх територій Австро-Угорщини та Російської імперії (щодо статусу польських територій у складі Німеччини остаточне рішення було прийняте на Версальській конференції), відповідно й польські збройні сили створювалися на основі військових підрозділів, сформованих у складі армій переможених країн, а також військових підрозділів, сформованих за сприяння країн Антанти й Росії. Певний внесок у процес формування польських збройних сил було зроблено і урядом Української держави, зокрема, їх оснащення за рахунок військового майна, котре належало німецьким військам; також уряд Української держави визначав функції польських підрозділів на українських територіях у межах функцій німецьких військ [6]. Тому остаточне з'ясування міжнародного статусу всіх польських збройних сил мало відбутися лише із врегулюванням статусу польських територій на мирній конференції.

Подібна ситуація була і з українськими збройними силами, але, на відміну від польського питання, українське не було регламентоване спільною декларацією країн Антанти. Українське питання регламентувалося лише Брест-Литовським договором, а, відповідно, уряд Директорії УНР мав розглядатися у системі міжнародних відносин як тимчасовий, оскільки визнаний був лише країнами Четверного союзу, за умови окупації австро-німецькими військами українських територій. Визнання України Радянською Росією було лише в рамках виконання нею Брест-Литовського мирного договору, який у листопаді 1918 р. Радянська Росія анулювала [15, 679-681]. Таким чином, статус українських територій на початку 1919 р. міг визначатися лише у якості «колишньої території Російської імперії».

Російське питання союзниками по Антанті на початку 1919 р. розглядалося у контексті прагнення створити умови для забезпечення законності та стабільності на територіях колишньої імперії, забезпечити правові шляхи врегулювання ситуації по наступності юрисдикції нових урядів на територіях колишньої імперії та їх інтеграції у систему міждержавних відносин. Зважаючи на нестабільність ситуації на територіях колишньої імперії та фактичний стан громадянської війни, базою для здійснення «проекту» країн Антанти щодо майбутнього Росії було можливим розглядати як базу – території відновленої Польської держави та землі під німецькою окупацією. Німецькі війська мали змогу та правові підстави забезпечувати стабільність на окупованих територіях і регулювати процес утворення урядів на територіях колишньої імперії, поширення ними юрисдикції на певні території. Цей процес вони намагалися контролювати, ведучи власну політику та підтримуючи перспективні, на погляд командування німецьких військ, політичні утворення, як у випадку із підтримкою Директорії в боротьбі із Гетьманатом, нехтуючи домовленостями з урядом Української держави [5]. Укладена угода між командуванням німецьких окупаційних військ та

представниками Директорії УНР фактично була успадкована польською стороною із укладенням німецько-польського договору 1919 р. і на основі цієї угоди мали будуватися відносини між відновленою Польщею та УНР. Тому правові позиції впливу польської сторони на врегулювання ситуації на українських територіях та їхнього статусу зміцнилися, а Директорія УНР опинилася у правовій орбіті Польщі до прийняття остаточного рішення щодо статусу територій колишньої Російської імперії на мирній конференції у Парижі.

Також країни Антанти прагнули ізолювати території Російської імперії від територій Німеччини [8, 9]. Велике значення мав процес створення Польської держави, котра мала інтегрувати до свого складу усі території колишньої Австро-Угорщини, де склад населення був споріднений із складом населення на польських територіях колишньої Російської імперії. Ці території польські війська у 1918 – на початку 1919 рр. взяли під свій контроль. У 1919 р. вони розгорнули наступ паралельно із білогвардійськими військами, що наступали через українські території на Москву, на територію Литви та Білорусії, прагнучи унеможливити поширення юрисдикції РНК у Петрограді на національні країни [13, 361]. Поширення юрисдикції на ці території більшовицькою владою могло їй дати правову базу для поширення радянського способу реалізації прав народів на самовизначення на території, які суміжні із територіями колишньої Російської імперії, зокрема Німеччини.

Радянський спосіб самовизначення народів, шляхом створення Рад, не міг контролюватися провідними європейськими державами, а вони прагнули до політичного й правового контролю процесу утворення нових національних держав. Адже, поширюючи російський досвід самовизначення народів на території країн, переможених у Першій світовій війні (Німеччини й Австро-Угорщини), РНК у Петрограді створював правові підстави для обмеження повноважень країн-переможниць щодо визначення майбутньої долі переможених держав та змушував їх корегувати свої позиції, зважаючи на позицію радянського уряду України і Радянської Росії [3, 62]. Тому відновлена Польська держава відіграла на початку 1919 р. важливу роль у питанні ізоляції територій колишньої Російської імперії від територій поза старими кордонами імперії. Польща мала стримати поширення радянської системи влади на Захід, особливо спираючись на національне питання, інтегруючи національні країни до своєї юрисдикції.

У процесі ізоляції територій колишньої Російської імперії, шляхом відокремлення від сфери впливу радянського уряду спірних національних країн, відіграла свою роль і Румунія. Окупувавши наприкінці 1917 р. територію Бессарабії, Румунія позбавила радянський уряд у Петрограді можливостей поширення свого впливу на Південний Захід. Певне значення мав і процес визначення статусу колишньої території Австро-Угорщини – Буковини, більшість населення котрої було українським. Таким чином, відновлена Польща та Румунія виконували роль держав, які мали ізолювати території колишньої Російської імперії, що радянїзувалися.

На заваді прагненню ізолювати території колишньої імперії, які було можливо радянїзувати РНК

у Петрограді, був Акт об'єднання українських земель від 22 січня 1919 р. Правонаступниками УНР, проголошеної Третім Універсалом Української Центральної Ради, були як Директорія УНР – ініціатор Акту об'єднання та Народний Секретаріат – виконавчий орган радянської влади на українських територіях. Отже, існували правові підвалини поширення радянської влади на українські території, а з проголошенням Акту об'єднання, виникли можливості поширення радянського способу самовизначення і на територію Східної Галичини, зважаючи на офіційні декларації радянських органів в Україні щодо необхідності поширити радянську владу на Східну Галичину [3, 62]. Тому УНР стає державним утворенням, яке було незручним та неприйнятним для країн Антанти у їхньому прагненні сконструювати систему прикордонних відносин із територіями колишньої Російської імперії, особливо у питанні їх ізоляції.

Важливо відзначити також, що німецькі окупаційні війська на територіях колишньої Російської імперії втрачали свою ефективність як окупаційні. Їхній правовий статус не був визначений чітко, оскільки вони були армією, що капітулювала у війні, а тому на територіях нестабільних, охоплених громадянською війною, такі війська мали обмежені можливості для контролю. Тому для командування німецькими військами було необхідно залишити окуповані російські території, закріпити їх правові підвалини на майбутнє. Це і було закладено у німецько-польському договорі 5 лютого 1919 р. На початку грудня 1918 р. німецьке командування усвідомлювало політичну неефективність контролю над українськими територіями, прикордонними із територіями Радянської Росії, та робило спроби залишити їх [5].

Польські війська отримали на міжнародній арені повоєнного періоду статус визнаних країнами Антанти збройних сил, котрі мали захищати польську етнічну територію. Ця територія не мала чітких кордонів, врегульованих правовими та міжнародно-правовими нормами до укладення у 1919-20 рр. системи мирних договорів із Німеччиною та її союзниками. Таким чином, польській владі слід було оперувати наявними деклараціями країн-переможниць у світовій війні, власними деклараціями і деклараціями польських політичних і громадських об'єднань на різних територіях, які містили заяви про польську державну належність також і територій Правобережної України.

Німецький уряд та німецьке військово командування отримали на початок 1919 р. можливість стати вирішальним фактором у правовому визначенні меж захисту національних інтересів польськими збройними силами, відповідно й майбутніх меж відродженої Польської держави. Враховуючи початок роботи мирної конференції у лютому 1919 р. в Парижі, на якій мали визначитися кордони Польщі та інших країн Центральної Європи, польській делегації слід було на конференції подати правові підвалини для встановлення територіальних меж майбутньої держави, враховуючи, що майбутня Польська держава матиме спільний кордон із переможеною у світовій війні Німеччиною, надати конференції правове обґрунтування кордону із Німеччиною [14, 100-103]. Також німецькій делегації на мирну конференцію слід було подати політико-правове

обґрунтування власної позиції щодо впорядкування системи міжнародних відносин в Центральній Європі.

Тому німецько-польський договір 1919 р. про заміну на окупованих російських територіях німецьких військ польськими свідчив про факт визнання Німеччиною відновленої Польської держави, процедури її створення та формування владних інститутів, а також поширення юрисдикції польського уряду на «польські» території. Німецька і польська сторони отримували правові підвалини взаємного врегулювання прикордонних відносин у двосторонньому форматі, а також, саме у двосторонньому форматі, врегулювання статусу окупованих, згідно Брест-Литовських договорів, територій колишньої Російської імперії. На розгляд мирної конференції країни-підписанти німецько-польського договору 1919 р. вносили відносини кожної з цих країн із третіми державами. Зокрема, про це свідчить стаття у договорі про статус спірних територій між Польщею та Литвою [2, 56-57]. Таким чином, німецько-польський договір закладав підвалини створення у Центральній Європі «німецько-польського формату» в процесі становлення повоєнного устрою територій колишньої Російської та Австро-Угорської імперії.

Німецько-польський договір не міг не позначитися на статусі УНР та українських територій у системі міжнародних відносин. Зокрема, з його укладенням постало питання про майбутнє українського національного уряду, – уряду УНР. Адже юридично він був колабораціоністським урядом, підконтрольним окупаційній владі, котра, згідно радянсько-польського договору, залишала українські території. Радянська влада не розглядала уряд УНР у якості легітимного, як і білогвардійське політичне керівництво. Вони розглядали уряд УНР як створений окупаційною владою, а отже, й за зняття режиму окупації, – не легітимний [4, 13]. Для Директорії УНР була єдина правова підстава легітимізувати себе на міжнародній арені як уряд, створений шляхом самовизначення народу на території Російської імперії. Таке право було проголошене мирною конференцією з метою розпочати діалог із впливовими на територіях колишньої імперії урядами. Актом 22 січня 1919 р. були зміцнені правові підвалини уряду УНР для його виходу на міжнародну арену. Адже проголошення ЗУНР було здійснено на принципах аналогічних процедур самовизначення інших народів Австро-Угорщини, ці принципи було визнано легітимними на мирній конференції у Парижі [16, 132]. Таким чином, проголошення єдності українських територій було актом самовизначення народу на етнічних територіях. Території ці виходили за межі земель, котрі підпадали під статус окупованих австро-німецькими військами. Одночасно польські війська із укладенням німецько-польського договору мали право на поширення свого впливу на українські етнічні землі, які були у статусі окупованої території.

Після завершення Першої світової війни статус українських територій опиняється поза системою міжнародного права. Єдиною правовою базою їхнього міжнародного статусу стало врегулювання статусу німецьких окупаційних військ у стосунках між Німеччиною і державами Антанти.

А також врегулювання стосунків між політичним керівництвом білогвардійського руху й позиція держав Антанти у польському питанні. Німецькі окупаційні війська не мали змоги ефективно забезпечувати порядок на українських територіях, оскільки їхній статус не відповідав покладеним на них функціям у політичних реаліях кінця 1918 – початку 1919 рр. Німецька сторона прагнула у контексті вирішення проблеми статусу своїх окупаційних військ врегулювати стосунки із відродженою Польською державою та здобути собі ключову позицію у процесі інтеграції цієї нової держави у систему міжнародних відносин. Відповідно, на початок 1919 р. відновлена Польська держава отримала ключові політичні позиції у врегулюванні міжнародного статусу українських територій. Німецько-польський договір 1919 р. юридично врегулював польські політичні позиції в українському питанні.

Аналіз німецько-польських відносин у питанні статусу українських територій дає можливість більш глибоко дослідити процеси інтеграції у систему міжнародних відносин УНР, стосунки Директорії УНР із Німеччиною, Польщею та політичним керівництвом білогвардійського руху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий князь Александр Михайлович: Воспоминания, мемуары. – Минск, 2004.
2. Германо-польское соглашение об эвакуации германских войск с оккупированных ими территорий и о походе польских войск на восток против советских республик. Белосток, 5 февраля 1919 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора. – У 2 тт. – Т. 2. – М., 1971.
3. Декларация Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України. 28 січня 1919 р. // Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917-1923 рр.) – К., 1966.
4. Деникин А. Кто спас советскую власть от гибели // Деникин А. И., фон Лампе А. А. Трагедия белой армии – М., 1991. – 32 с.
5. Журналь Совѣта Министровъ 2-го декабря 1918 г. № 150. // ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 8. – Арк. 79 зв.
6. Журналь Совѣта Министровъ 3-го декабря 1918 г. № 151. // ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 8. – Арк. 82 зв.
7. Из материалов Главного командования армиями Антанти о перспективах использования русских и иностранных контрреволюционных сил для борьбы против Советской власти. 15 марта 1919 г. // Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов. – У 3 тт. – Т. 2. – М., 1961.
8. Из материалов командования армиями Антанти о подготовке интервенции в России. 6 марта 1919 г. // Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов. – У 3 тт. – Т. 2. – М., 1961.
9. (Лист В. Липинського П. Дорошенку. – Авт.). Відень, 5/XI-1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 105 зв.
10. (Лист П. Дорошенку від Цекл... – Авт.). Львів, 24. XI. 1918. // ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 115.
11. Марголин А. Украина и политика Антанти. – Берлин, 1921.

12. Мирні переговори між Українською Державою та РСФФР 1918 р. – К.-Нью-Йорк-Філадельфія, 1999.
13. Нота правительства РСФСР правительствам Великобритании, Франции, Италии, Японии и США с протестом против сосредоточения польских войск на границах Советских республик. 18 февраля 1919 г. // Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов. – У 3 тт. – Т. 2. – М., 1961.
14. Письмо представителя германского правительства М. Бюльмана баварскому посланнику в Берлине Прегеру по вопросу об установлении дипломатических отношений между Польшей и Германией и о совместной борьбе их против советских республик. 12 февраля 1919 г., Белосток // Документы

и материалы по истории советско-польских отношений. – У 16 тт. – Т. 2. – М., 1964.

15. Постановление ВЦИК об аннулировании Брест-Литовского договора. 13 ноября 1918 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – У 2 тт. – Т. 1. – М., 1968.

16. Тищик Б. Західно Українська Народна Республіка (1918-1923). Історія держави і права. – Львів, 2004.

17. Adams A. Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign, 1918-1919. – New-Haven – London, 1963.

18. Pipes R. The Formation of Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917-1923. – Cambridge, 1964.

КІЛЬКІСНИЙ ВИМІР УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТ.

Тамара ДЕМЧЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Дана стаття присвячена проблемі встановлення загальної кількості учасників українського руху на Чернігівщині на зламі ХІХ – ХХ ст. Зроблена спроба з'ясувати ознаки приналежності для зарахування персоналій до українського національно-визвольного руху. На основі комплексного вивчення опублікованих та архівних джерел виведена збільшена кількість діячів регіонального національно-визвольного руху в зазначений час.

Хоча ще у ХVІІІ ст. (якщо вірити максимі А. де Рівароля) знали, що “у державі слід чітко розрізняти арифметичну більшість і більшість політичну” [1, 507], але очевидно, що й кількісних вимірів факторів розвитку того чи іншого явища уникати не варто. Спроба встановлення загальної кількості учасників українського руху має за мету досягти не тільки суто статистичного результату, але й принаймні частково виявити конкретних осіб, причетних до цього вельми складного й суперечливого процесу. Не зайве нагадати, що йдеться про сотні у всеукраїнському масштабі і десятки невідомих діячів, якщо спуститися до регіонального рівня. Проте за скромними цифрами ховаються яскраві особистості, які й творили своєю діяльністю власне сам рух.

На жаль, за царату про персоналії та їхню роль писати було неможливо. Автори передмови до першого видання “Українського питання” дають вичерпну відповідь на питання про причини такого стану: “А оскільки націоналістичний погляд на український рух як на явище протидержавне здавна слугує вихідним пунктом і для урядової політики, то в результаті довкола українського питання в Росії створилася вкрай тяжка атмосфера ворожості, підозрливості та адміністративних діянь, спрямованих на найчутливіші

сторони національного життя українців...” [2, 34]. Природно, що за таких умов називати прізвища людей означало би полегшувати життя як жандармам, так і російським націоналістам, які з не меншим запалом вистежували і переслідували “сепаратистів-мазепинців”. Як наслідок, ми втратили безліч дорогоцінної інформації з перших рук. Чи не першим, хто спробував порахувати кількість учасників руху, був М. Шаповал. Він писав: “Національно-українською свідомою частиною суспільства на Україні була тільки інтелігенція, в інших групах суспільства українці рахуються одиницями (3 – 4 поміщики, 4 – 5 міських домовласників, 200 – 300 робітників, кількості селян). Українська інтелігенція, хай її було стільки, як рахували московські чорносотенці, числила 30 000 душ, тобто 1% від всієї етнографічної маси, коли її рахувати за 30 мільйонів (під Росією)” [3, 32]. Вже в сучасну добу значний внесок у розв’язання проблеми зробили: Б. Кравченко, Я. Грицак, Г. Касьянов, В. Сарбей [4 – 7]. В їхніх монографіях систематизовано чимало даних для розуміння питання та подальшої роботи над його вирішенням. Найповнішою розвідкою, на нашу думку, є стаття А.Каппелера, спеціально присвячена аналізу багатого статистичного матеріалу, дотичного до теми дослідження.